

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Віра Гапоненко, к. політ. н., докторант

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Vira Haponenko, PhD in Political science, ScD Candidate

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

CIVIC ACTIVITY AS A FACTOR OF DEMOCRATIZATION OF THE MODERN POLITICAL SYSTEM IN UKRAINE

The article analyzes theoretical principles and Ukrainian specificity of political participation, the role of civic activity in the process of the political system democratization. An attempt was made to specify the concept of social capital in the context of contemporary Ukrainian realities.

The article substantiates the position that quantitative indicators of civic activity are not decisive in the processes of democratization. It is found out that Ukraine has a strong social capital. However, stimulated by it civic activity does not contribute to the democratization of the political system, because of the non-institutionalized nature of political participation.

Keywords: factors of democratization, political system of Ukraine, political participation, civic activism, social capital, state paternalism.

В Україні проголошені та конституційно затверджені всі демократичні форми народовладдя. Однак, як доводить політична практика механізми демократії неефективні. Громадяни не схильні брати участь в управлінні або вдаються до не конвенційних форм політичної участі.

Будь-яке суспільство приречене ніколи не відчутти позитивних результатів влади народу, якщо сам народ не хоче і не вміє здійснювати цю владу. Для України ця теза надзвичайно актуальна. Адже, радянська дійсність виховала у громадян стійке почуття безініціативності, державного патерналізму, соціальної апатії.

Питання ролі політичної участі та громадянської активності в процесі демократизації є одним з класичних у політичній науці. Фундаментальні розробки у цьому напрямі здійснюються як зарубіжними (Б. Барбер¹, Е. Гутман², Р. Пантам³), так і вітчизняними (В. Бортніков⁴, А. Колодій⁵, А. Романюк⁶) дослідниками.

На сучасному етапі в Україні проблематика громадянської активності в процесі демократизації істотно загострюється. Це пов'язано із суперечливим характером політичної участі українців. Події 2013-2014 рр. засвідчили, з одного боку, що соціальний капітал в Україні існує,

¹ Барбер, Б. (2005). Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія. Антологія*. Київ: Смолоскип. 254-262.

² Гутман, Е. (2005). Устрій дорадчої демократії. *Демократія. Антологія*. Київ: Смолоскип, 327-363.

³ Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. Jan. 65-78.

⁴ Бортніков, В. (2007). *Політична участь і демократія: українські реалії*. Луцьк: Вежа, 524.

⁵ Колодій, А. (2014). Соціальний капітал і політична участь громадянина в епоху змін. *Відповідальність християнина у сучасному суспільстві. Матеріали 7-го Єкуменічного соціального тижня*. (29 вересня – 4 жовтня 2014 р. м. Львів). Львів, 34-38.

⁶ Романюк, А. (2008). Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи. *Віче*, 1, 44-47.

група може домогтися від влади виконання своїх обов'язків, а з іншого – що політична участь не завжди має позитивне значення для процесу демократизації.

Таким чином, важливо виявити форми громадянської активності та шляхи активізації конструктивних форм політичної участі.

Метою статті є з'ясування сучасних особливостей громадянської активності як чинника демократизації політичної системи України.

Аксіомою політичної науки є те, що активна політична участь є однією з фундаментальних умов демократії. Її результатом є формування соціального капіталу.¹

А. Колодій визначає соціальний капітал як усі соціальні надбання (структури та норми та навички діяльності), які примножують міру солідарності в суспільстві.²

За Ф. Фукуямою, соціальний капітал – це «певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним»³.

Огляду на ці визначення, формування соціального капіталу – це основна мета громадянської активності в умовах демократизації сучасної політичної системи України. Адже ефективному функціонуванню політичних інститутів у перехідних державах перешкоджає неінституціоналізований характер політичних відносин, відсутність сталих норм політичної діяльності, поляризований характер політичних цінностей. Новітня історія України яскраво засвідчила, що громадяни у ключові моменти проявляють політичну активність, але вона має стихійний, спонтанний характер, тому не сприяє становленню неформальних норм, виробленню суспільної солідарності. Як наслідок політична участь виступає не як чинник демократизація, а, навпаки, створює загрозу деінституціоналізації демократії внаслідок погіршення соціально-економічного становища, поглиблення суспільно-політичних конфліктів.

Водночас, варто вказати, що вимірювання рівня громадської активності має достатньо дискусійний та абстрактний характер, що знову ж доводить українська практика. Так, до показників громадської активності традиційно відносять участь у виборах, кількість громадських об'єднань та членство в них, читання преси тощо. Якщо звернутись до статистичних даних, то вони демонструють достатньо високий рівень громадської активності в Україні.

Так, показники участі у виборах в Україні знижуються. Середня явка виборців на позачергових виборах Президента України 2014 року по всій Україні склала 60 %, що на 7,21 % менше, ніж на чергових президентських виборах 2010 року (67,21 % в першому турі) і на 14,92 % менше, ніж на виборах Президента 2004 року⁴.

Проте це цілком вписується у загальноєвропейські тенденції. Результати порівняння участі виборців у виборах до національних парламентів у період з 1960 до 2007 року свідчать про загальну тенденцію її зменшення. Різниця між показниками участі в голосуванні протягом 1960-х років і в першому десятиріччі XXI сторіччя становить майже 10% (9,9). Простежується певна динаміка зростання кількості громадян, які не беруть участі у виборах⁵.

Водночас, загрозовою є тенденція неучасті у виборах саме молоді. Як свідчать дані Міжнародного екзит-полу (Соціологічна група "Рейтинг") на парламентських виборах 2014 найактивнішими, як і на виборах 2012 року, були громадяни віком 50-59 років (явка склала понад 65%). Найменш активною була молодь віком 18-24 років (на вибори прийшов лише кожен третій). Якщо така ситуація збережеться, то у віддаленій перспективі показник участі у виборах може стати значно нижчим⁶.

¹ Патнам, Р. (2001). *Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії*. Київ: Ви-во Соломії Павличко «Основи», 207.

² Колодій, А. (2014). Соціальний капітал і політична участь громадянина в епоху змін. *Відповідальність християнина у сучасному суспільстві. Матеріали 7-го Єкуменічного соціального тижня*. (29 вересня – 4 жовтня 2014 р. м. Львів). Львів, 34.

³ Фукуяма, Ф. (2008). Соціальний капітал. *І*, 53, 28.

⁴ Підсумковий звіт за результатами громадського спостереження під час позачергових виборів Президента України. 2014. *Опора*. <<https://www.oporaua.org/vybory/vybory-prezydenta-2014/5802-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-gromadskogo-sposterezhenja-opory-pid-chas-pozachergovyh-vyboriv-prezydenta-ukrajiny-2014-rok>> (2019, січень, 05).

⁵ Романюк, А. (2008). Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи. *Віче*, 1, 45.

⁶ Дані Міжнародного екзит-полу. 2014. *Соціологічна група "Рейтинг"*. <https://dt.ua/POLITICS/na-vibori-priyshla-lishe-tretina-dvadcyatirichnih-gromadyan-155784_.html> (2019, січень, 05).

Також в Україні існує безліч громадських організацій різного спрямування. Проте, населення невисоко оцінює розвиток громадянського суспільства в Україні. Так, близько третини опитаних оцінили його рівень як середній, і стільки ж як загалом низький. Як загалом високий чи високий рівень розвитку громадянського суспільства оцінили близько 10% опитаних. Середня оцінка – 2,5 бала. Лише 7% опитаних зазначають, що залучені до активної громадської діяльності. Волонтерською діяльністю впродовж 2018 року займались близько 12% опитаних.

Водночас, кількість людей, які впродовж року надавали грошову чи матеріальну допомогу конкретним людям чи організаціям – 41%, що є фактично однаковим показником порівняно з минулим роком. Рівень залученості до благодійної діяльності нині набагато вищий, ніж до Революції Гідності. У грудні 2012 року жертвували на благодійність близько 29% респондентів¹.

Ті ж соціологічні дані пояснюють невисокий рівень участі у діяльності громадських організацій залежністю громадських організацій від органів влади, партій, олігархів, фінансових донорів, слабким зв'язком громадських організацій із населенням, відсутністю солідарності, конфліктністю, нездатністю знаходити порозуміння, амбіційністю при відсутності потрібного рівня кваліфікації та знань, небажання вчитися.

Українці переважно не задоволені тим, наскільки вони можуть впливати на рішення місцевої влади (63%). Однак, тільки 37% задекларували своє бажання взяти участь в управлінні своїм селом, селищем чи містом у випадку розширення повноважень місцевої влади².

У зв'язку з вищевикладеним приєднується до думки дослідників, що наголошують на ціннісних аспектах формування соціального капіталу, які не підлягають кількісному вимірюванню.

Також теоретичною проблемою формування інституту політичної участі є взаємна залежність соціального капіталу та ефективного функціонування політичних інститутів. Українське суспільство потрапляє у замкнене коло: у перехідних суспільствах в умовах неінституціоналізованого характеру політичної системи, відсутності сталих традицій функціонування громадянського суспільства та слабкості демократичних цінностей не може сформуватись довіра до політичних норм, солідарність до членів своєї соціальної групи, повага до формальних і неформальних норм політичної поведінки. За словами Р. Пантама, «Основна перешкода демократії нездатність співпрацювати для загального добра»³. Тобто, громадяни не схильні довіряти своїй державі та суспільству, нелояльні до будь-яких їхніх інститутів внаслідок їхньої неефективності. Останні ж неефективні через відсутність підтримки збоку громадян.

На наш погляд, ця суперечність може бути пом'якшена завдяки стимулюванню державою таких форм громадянської активності, які б сприяли формуванню соціального капіталу. Серед механізмів активізації соціального капіталу, по-перше, слід виділити стабілізацію виборчого законодавства. Адже, вибори в Україні постійно відбуваються за іншими законодавчими нормами. Попри те, що зміни до виборчого законодавства багато в чому зумовлені пошуком оптимальної моделі виборчої системи, це перешкоджає утвердженню певних традицій виборчого процесу. Також постійні зміни законодавства ускладнюють розуміння сутності та особливостей виборчого процесу громадянами, створюють атмосферу недовіри до результатів виборів. У результаті вибори з чинника демократизації та джерела соціального капіталу перетворюються на механізм делегітимації влади. Адже, результати виборів мають визнаватись всіма учасниками виборчого процесу, незалежно від того виграли вони вибори чи програли.

По-друге, варто оптимізувати роботу вже існуючих громадських спілок, ряд яких були сформовані ще в радянські часи. Наприклад, найчисельнішою радянською громадською організацією була профспілка. Ця організація і нині існує на багатьох підприємствах та організаціях. Її формальний недовірливий характер має бути подоланий через систему державного регулювання, спрямованого на створення таких умов діяльності профспілки, коли членство в ній стане вигідним і нагадуватиме спілки взаємодопомоги. Наприклад, підприємство, на якому профспілка бере на себе

¹ Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання. 2018. Фонд «Демократичні ініціативи». <<https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>> (2019, січень, 05).

² Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. 2018. Фонд «Демократичні ініціативи». <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naseleण्या-shchodo-reformi-detsentralizatsii>> (2018, листопад, 15).

³ Патнам, Р. (2001). *Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії*. Київ: Ви-во Соломії Павличко «Основи», 209.

частину функцій із соціального захисту працівників, та самі працівники могли б звільнитись від частини оподаткування.

За таким же принципом може бути активізована діяльність інших громадських організацій. Навіть якщо вони вимагатимуть державного фінансування, в перспективі більшість громадських спілок можуть функціонувати як автономні та саморегульовані громадянами інститути.

По-третє, важливим напрямом інституціоналізації громадської активності є легалізація неформальних інститутів, а також визначення на законодавчому рівні дозволених форм їхньої діяльності. Як відомо, нездатність держави регулювати певні відносини в межах формальних інститутів завжди стимулює виникнення неформальних відносин. Попри застосування нелегальних методів діяльності, такі здатні позитивно впливати на суспільний розвиток, а тому, опосередковано, на демократизацію суспільства. Наприклад, італійська мафія виникла як результат слабкості офіційних інститутів і стала своєрідним інститутом самопомоги. В Україні подібну роль відіграють фінансово-промислові групи (ФПГ). Відстоюючи здебільшого вузькогрупові інтереси, вони здатні виконувати лобістські функції ширшого соціального контексту, фінансувати певні благодійні, соціальні, культурні проекти. Тому прийняття Закону про лобізм, що визначив би дозволени методи взаємодії із владою, на наш погляд, сприяло б залученню позитивного потенціалу ФПГ та перетворенню його на інститут демократії.

По-четверте, варто звернути увагу на створення мережі громадських об'єднань локального характеру на зразок різноманітних Інтернет спілок. Процес їхнього створення спрощують сучасні електронні засоби комунікації, а їхня роль зумовлена тим, що один індивід може бути залучений одночасно до багатьох спілок за принципом особистого інтересу.

Ефективність даного напрямку стимулювання громадської активності можна проілюструвати на прикладі громадських проектів, спрямованих на розподіл громадських коштів. Згідно з правилами конкурсу, відбувається голосування за подані громадянами проекти. Підрахунок голосів здійснюється електронною системою. Проекти, що отримали більшість голосів, отримують фінансування для реалізації. За статистикою «Громадського бюджету» у 2017 році у м. Києві було подано 497 проектів, участь у голосуванні брали 50813 осіб. У 2018 809 проектів та 131449 учасників. А станом на січень 2019 р. уже подано 1137 проектів та 154603 особи проголосувало. Здебільшого ці проекти мають місцеве значення і стосуються розвитку освіти та громадянського суспільства. Ці дані свідчать про стрімке зростання громадської ініціативи та інтересу до місцевих проблем, що реалізується завдяки електронним засобам комунікації¹.

Таким чином, основна роль громадської активності полягає у її здатності формувати соціальний капітал, лояльність до свого оточення та суспільної системи загалом, звичку діяти заради спільного блага. Без цього громадська активність може призводити до деструктивних, неконвенційних дій і лише поляризувати суспільство.

Водночас, посттоталітарний характер українського суспільства та переважання державного патерналізму у структурі політичної свідомості зумовлюють специфіку громадської активності. Як свідчать статистичні дані громадяни беруть достатньо активну участь у політичних процесах: виборах, масових акціях протесту, діяльності громадських, зокрема волонтерських, благодійних, організацій, органів місцевого самоврядування. Масові виступи громадян у період Революції Гідності свідчать про бажання і здатність громади впливати на державні рішення та перебіг політичних подій.

Однак, основною особливістю громадської активності є її формальний та неінституціоналізований характер. Це означає, що політична участь є спонтанною епізодичною і не призводить до формування соціального капіталу, сталих норм та правил політичної діяльності, що лежить в основі взаємної поваги, довіри та опосередковано впливає на ефективність функціонування демократичних політичних інститутів. Кількісні показники громадської активності у цьому випадку виявляються не показовими, оскільки не відображають залежність демократизації від політичної участі.

Так, достатній рівень явки на вибори спостерігається серед осіб старшого віку, які беруть участь у голосуванні за радянською звичкою, а молодь дедалі частіше ігнорує виборчий процес.

¹ Статистика громадського бюджету. 2017-2019. *Громадський бюджет*. <<https://gb.kyivcity.gov.ua/statistics>> (2019, січень, 05).

Кількість і чисельність громадських організацій співіснують із їхньою залежністю від державних органів або фінансових донорів. Процеси децентралізації задекларовані, однак не супроводжуються залученістю пересічних громадян до управління місцевими справами. Тому на сучасному етапі громадська активність не виконує роль чинника демократизації, а за певних обставин, навпаки, може стати дестабілізуючим чинником політичної системи.

Отже, оптимізація ролі громадської активності як чинника демократизації політичної системи України має базуватись на сприянні формуванню соціального капіталу. З цією метою державі слід заохочувати будь-які інституціоналізовані форми політичної участі, законодавчо впровадити неформальні прояви впливу на владу та стабілізувати виборче законодавство, фінансово та організаційно стимулювати активізацію вже існуючих громадських організацій, забезпечити використання електронних засобів комунікації для посилення громадської активності, зокрема в управлінні місцевими справами.

References:

1. Barber, B. (2005). Sylna demokratiya: polityka uchasnytskoho typu. Demokratiya. Antolohiya [Strong Democracy: Participatory Type Politics]. *Demokratiya. Antolohiya*. [Democracy. Anthology]. Kyiv: Smoloskyp. 254-262. [in Ukrainian].
2. Gutman, E. (2005). Ustroi doradchoyi demokratiyi [The method of advisory democracy]. *Demokratiya. Antolohiya* [Democracy. Anthology]. Kyiv: Smoloskyp. 327–363. [in Ukrainian].
3. Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. Jan. 65-78 [in English].
4. Bortnikov, V. (2007). *Politychna uchast i demokratiya: ukrayinski realiyi* [Political Participation and Democracy: Ukrainian Realities]. Lutsk: Vezha, 524. [in Ukrainian].
5. Kolodiy, A. (2014). Sotsialnyy kapital i politychna uchast hromadyanyna v epokhu zmin. Vidpovidalnist khrystyanyyna u suchasnomu suspilstvi [Social capital and political participation of a citizen in an era of change]. *Materialy 7-ho Ekumenichnoho sotsialnoho tyzhnya* (29 veresnya – 4 zhovtnya 2014 r. m. Lviv) [Responsibility of a Christian in modern society. Materials of the 7th Ecumenical Social Week. (September 29 – October 4, 2014 Lviv)]. Lviv, 34-38. [in Ukrainian].
6. Romanyuk, A. (2008). Porivnyalnyy analiz osnovnykh form politychnoyi uchasti hromadyan krayin Zakhidnoyi Yevropy [Comparative analysis of the main forms of political participation of citizens of Western European countries]. *Viche* [Veche], no. 1, 44-47. [in Ukrainian].
7. Putnam, R. (2001). *Tvorennya demokratiyi: Tradytsiyi hromadyanskoyi aktyvnosti v suchasniy Italiyi* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Kyiv: Vy-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 348. [in Ukrainian].
8. Fukuyama, F. (2008). Sotsialnyy kapital [Social capital]. *YI*, 53, 28-34. [in Russian].
9. Pidsumkovyy zvit za rezultatamy hromadskoho sposterezhennya pid chas pozacherhovyykh vyboriv Prezydenta Ukrayiny [The final report on the results of public observation during the extraordinary elections of the President of Ukraine] 2014. *Opora*. [Support]. <<https://www.oporaua.org/vybory/vybory-prezydenta-2014/5802-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-gromadskogo-sposterezhennja-opory-pid-chas-pozachergovyh-vyboriv-prezydenta-ukrajiny-2014-rok>> (2019, January, 05). [in Ukrainian].
10. Dani Mizhnarodnoho ekzyt-polu. [International Exit Poll data]. 2014. *Sotsiologichna hrupa "Reytnh"*. [Sociological group "Rating"]. <<https://dt.ua/POLITICS/na-vibori-priyshla-lishe-tretina-dvadcyyatirichnih-gromadyan-155784.html>> (2019, January, 05). [in Ukrainian].
11. Hromadyanske suspilstvo v 2018-mu: novi vyklyky, novi zavdannya [Civil Society in 2018: New Challenges, New Goals] 2018. *Fond «Demokratychni initsiatyvy»* [Democratic Initiatives Foundation]. <<https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>> (2019, January, 05). [in Ukrainian].
12. Hromadska dumka naseleennya shchodo reformy detsentralizatsiyi [Public opinion on decentralization reform] 2018. *Fond «Demokratychni initsiatyvy»* [Democratic Initiatives Foundation]. <<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naseleennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii>> (2018, November). [in Ukrainian].
13. Statystyka hromadskoho byudzhetu [Public Budget Statistics]. 2017-2019. Hromadskyy byudzhet. [Public budget]. <<https://gb.kyivcity.gov.ua/statistics>> (2019, January, 05). [in Ukrainian].